

KAZANANI OLMAYAN SAVAŞ “SURIYE İÇ SAVAŞI”: NEDEN BİTMEDİ, BARIŞ NASIL GELEBİLİR?

Öğr. Gör. Dr. Dilek CANYURT

Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Mudurnu Süreyya Astarıcı MYO, (dcanyurt@gmail.com)

ÖZET

Suriye krizi 2011 yılından günümüze bir iç savaşa dönüşmüş ve giderek daha da kaotik bir hale gelmiştir. Bu güne kadar ise henüz barış gelmemiştir. Bu çalışma Suriye krizinin neden bitmediğini açıklayarak, arabuluculuk faaliyetlerinde bulunanların barışın gelebilmesi için dikkat etmesi gereken bazı konulara değinmektedir. Bunlar: Beşar Esad’a sembolik bir liderliğin verilmesi, Suriye’yi bilen objektif bilim adamlarının ve toplumun önde gelenlerinin ve tüm tarafların hazır bulunduğu toplantılar yoluyla, ülkenin geleceğinin inşa edilmesi ve radikal kesimler içerisinde diyaloga açık olanların da barış sürecine katılarak normalleştirilmeleri ve ekonomik yardımlar gibi dikkat çeken önerileri kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Suriye, İç savaş, Barış, Arabuluculuk.

THE WAR WITHOUT A WINNER “SYRIAN CIVIL WAR”: WHY HASN’T IT ENDED, HOW CAN THE PEACE BE BROUGHT?

ABSTRACT

The Syrian crisis has turned into a civil war and gradually become more chaotic since 2011 until today. The peace has not been achieved so far. This study explains the reasons behind the continuing Syrian crisis and touches upon some points that need to be taken into consideration by those who conduct intermediacy activities for the sake of bringing peace. These points include remarkable recommendations like; giving a symbolic leadership to Bashar Assad, building the future of the nation via meetings to be organized for objective scientists who know Syria, leaders of society and all parties, allowing radical groups that are open to dialogue to participate in the peace process and normalize and providing financial assistances.

Keywords: Syria, Civil War, Peace, Intermediac.

1. Giriş

2010 yılında Tunus'ta başlayan ve adına "Arap Baharı/Uyanışı" denilen süreç, Ortadoğu'da pek çok ülkeyi etkilemiştir. Arap Baharı olarak isimlendirilen halk kalkışması, Suriye'de halen bir iç savaş olarak varlığını devam ettirmektedir. Suriye krizi, diğer Ortadoğu ülkelerinde olduğu gibi otoriteryen, baskıcı bir rejime karşı halkın demokrasi ve özgürlük talepleri için yaptıkları masum gösterilerle başlamıştır. Bu eylemler, Baas rejiminin sert ve kanlı müdahaleleri ile kısa sürede iç savaşa dönüşmüştür. Yaklaşık yedi yıldır devam eden ve tam bir insanlık dramına dönüşen Suriye iç savaşı, bitmek şöyle dursun, Esad rejimine Rusya ve İran'ın aktif ekonomik ve askeri yardımları ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'den Türkiye'ye, Katar ve Fransa'ya kadar muhaliflere verilen çeşitli boyutlarda destekler ile bir vekâlet savaşı¹ halini almıştır. Diğer yandan, bölgede ortaya çıkan el-Kaide türevi sözde Devlet'ül Irak ve Şam (DEAŞ) ve benzeri ekstrem gruplarla bu mücadelenin boyutu değişmiştir. Böylece Suriye, pek çok aktörün DEAŞ ile mücadele hedefinde, müdahale edebildiği bir alana dönüşmüştür. Bu iç savaşın ne zaman son bulacağı ise muammasını korumaktadır.

Ortadoğu'nun göbeğindeki Suriye'de gerçekleşen bu iç savaşın, kuşkusuz bölgesel ve küresel etkileri ve yansımaları olacaktır. Zaman zaman DEAŞ kaynaklı terör eylemlerinin tüm dünyada gerçekleşiyor olması ve Suriyeli göçmenlerle ilgili sorunlar, Suriye iç savaşının kısa vadede ortaya çıkan en açık etkileridir. Bunların dışında farklı türden etkilerinin olacağı da muhakkaktır. Dolayısıyla, son derece yıkıcı etkileri olan bu iç savaşın neticelenmesi de özellikle önem arz etmektedir. Yakın vadede barış umutları doğmasa bile, barışa giden yolda küçük de olsa bir adım atabilmek için, altı yılı aşkın bir süredir devam eden, bu iç savaşın neden sonlanmadığının anlaşılması ve bütün bu karmaşık ortamın toz dumanı içerisinde durumun net bir şekilde görülebilmesi gerekmektedir. Ancak bu nedenler ortaya konulduktan sonradır ki, barış ortamının gelebilmesi adına neler yapılabileceği tartışılabilir. Özellikle, bölgesel ve küresel güvenlik riskleri ve yaşanan insanlık dramı ile acil çözüm bulunması gereken Suriye iç savaşı, kanamaya devam eden bir yara iken, bu soruna çözüm önerileri üretmek önem kazanmaktadır. Konunun önemine binaen bu çalışmada, Suriye krizinin neden bir türlü son bulmadığı açıklanarak, barış için hangi önerilerin yapılabileceği araştırılmıştır. Bunun yapılması için, yayınlanmış kitap ve makalelerin yanı sıra, bölge hakkında yapılmış saha çalışmalarına ait raporlardan ve mülakatlardan da yararlanılmıştır. Ayrıca, kişisel görüşmelere ve gazete haberlerinden elde edilen güncel verilere de yer verilmiştir.

2. Suriye İç Savaşının Gelişim Süreci

Arap Baharı şeklinde adlandırılan sürecin bir yansıması olarak Suriye'de baş gösteren olaylar, Dera'da Beşar Esad aleyhine yazılan duvar yazıları sonunda, bu yazıları yazan birkaç gencin polisler tarafından tutuklanmasının üzerine gerçekleşen yerli halkın tepkisinden kaynaklı eylemler ile başlamıştır (Sorenson, 2014:119). Suriye'deki süreci sadece Arap Baharı'nın domino etkisine ve Dera'daki olaylara bağlamak ise yetersiz kalacaktır. Suriye krizinin başlangıcında, sokak eylemlerine katılan gençlerin basın ve toplanma özgürlüğü,

1 Vekâlet Savaşları; küresel ve bölgesel aktörlerin, kendi çıkarları için, kendi askeri unsurlarını kullanmaktan çok, hedef ülkedeki müttefiklik yapabilecekleri odaklar ile sürdürdükleri mücadelelere denilmektedir (Sandıklı, 2016). ABD, AB, Rusya, İran, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi devletlerin Suriye üzerinde kendi çıkarları için askeri müdahalelerde bulunmaları da bu türden sayılabilecek davranışlardır.

siyasi parti kurma özgürlüğü gibi demokratik talepleri dikkat çekmektedir. Bunların yanı sıra, işkence ve keyfi tutuklama benzeri uygulamalardan vazgeçilmesi ve politik tutsakların serbest bırakılması ve bağımsız yargı gibi istekleri de vardır. O dönemde muhalifler, yüksek işsizlik oranları ile baş edilmesi ve yolsuzlukla mücadele gibi alanlarda kararlı olunması noktasında taleplerini ve onurlu bir hayat beklentilerini de dile getirmişlerdir (Seale, 2011:1). Gerçekte bu talepler yeni değildir ve Beşar Esad da babasından devraldığı iktidarında iç politikasını, bu tür reform vaatlerine bağlamıştır (Ziadeh, 2011:44). Ancak Beşar bu vaatlerini yerine getirmemiş, daha doğrusu yerine getirmesine Baas sistemi müsaade etmemiştir. Bu reformlar geçmişte gerçekleştirilmediği gibi, 2011 yılındaki ayaklanma sürecinde de çok kısıtlı açılımlarla yetinilmiştir (Taştekin, 2015:63-65). Beşar'ın gerekli reformları hayata geçirmemesi, daha iç savaşın ilk yılında 10 binlerce sivilin rejimin saldırılarında hayatını kaybetmiş olması ve Suriyeli Kürtlerin muhalefetini kırmak için, ülkenin kuzey ve kuzeydoğusunda Demokratik Birlik Partisi (PYD) ile işbirliğine gidilmiş olması² gibi sebeplerle, barışçıl gösterilerle başlayan muhalefetin hedefleri ve niteliği değişmiştir (Sandıklı ve Semin, 2012:8). İlerleyen süreçte, Suriye Ordusu'ndan ayrılan subayların kurduğu Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) da devreye girerek Esad rejimine karşı silahlı mücadeleye başlamıştır (Aydıntaşbaş, 2011:1). Böylece masum gösterilerle başlayan reform talepleri, rejim değişikliği hedefine dönüşmüş ve Suriye bir iç savaş kısır döngüsüne mahkûm olmuştur.

Bu süreçte dağınık bir halde bulunan Suriye muhalefeti 2011 yılının Mayıs ayında, Antalya'da 300 kişinin katılımı ile ilk toplantısını yaparken (Ulutaş & Hoca, 2014:1-34), bir taraftan da uluslararası arabuluculuk faaliyetleri başlamıştır. Bunlardan ilki, Arap Birliği Genel Sekreteri Nabil El-Arabi'nin girişimleridir. Bu faaliyetten bir sonuç alınamamıştır (Lundgren, 2014:273-288). Daha sonra ise, Baas rejimi tarafından da kabul edildiği bildirilen Birleşmiş Milletler (BM)'in görevlendirdiği arabulucu, Kofi Annan'ın hazırladığı plan 2012 yılında devreye girmiş (Habertürk, 2016:1), ardından Suriye krizine çözüm arayışlarının bir parçası olarak, Cenevre toplantılarının ilki 2012 yılında başlamıştır (Turkishny, 2012:1). Yine Annan'ın çabaları bir sonuç vermezken, arabuluculuk görevi Ağustos 2012'de Lakhdar Brahimi'ye verilmiştir. Brahimi ise Mayıs 2014'e kadar arabuluculuk faaliyetlerinde bulunmuştur (Hinnebusch & Zartman, 2011:1). Esad tarafı görüntüde Brahimi'nin, "uluslararası barış gücü" ve "ulusal birlik kabinesi" önerisini kabul etmiştir. Ancak Batı, yeterince çaba göstermediği ve cesur davranmadığı için iç savaş Suriye'yi yok etmeye devam etmiştir (Moubayed, 2013:1).

Bütün bu başarısız çabalar devam ederken, Suriye iç savaşı giderek derinleşmiş, Suriye dışı devletlerin müdahil olduğu ve devlet dışı aktörlerin de bölgede aktif hale geldiği çok karmaşık ve çok yönlü çıkar çatışmalarının yaşandığı bir arenaya dönüşmüştür. Suriye krizine çözüm arayışları devam ederken Brahimi'den sonra, Staffan Mistura aracılık çabalarını yönetecek ve sınırlı ateşkesler sağlamayı amaçlayacaktır (Lundgren, 2014:273-288). Bu arabuluculuk çalışmaları kapsamında, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) 18 Aralık 2015 yılında, bir geçiş hükümeti kurulması ve kapsayıcı ve sekteryen olmayan bir anayasa hazırlanması yönünde 2254 Sayılı bir karar çıkartmıştır. Bunlara ek olarak da, sivillere

2 Esad'ın PYD'ye olan desteğini, hem Kürt muhaliflerin diğer muhaliflerle olan bağıni kopararak zayıflamalarını sağlamak, hem de Suriyeli muhaliflere en güçlü desteği veren ülkelerden olan Türkiye'ye karşı kullanmak için olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü Baas 2012 yılında, yani iç savaşın başlangıcında, ülkenin kuzeyini PYD'ye terk etmiştir (Internethaber, 2012). PYD ile rejimin arasında ciddi bir çatışma yaşandığına dair basına yansıyan bir bilgi de bulunmamaktadır.

yönelik saldırılara hemen son verilmesi ve ateşkes sağlanması kararlaştırılmış (RT, 2015:1) olsa da henüz bunlar sağlanamamıştır.

Diğer yandan Suriye muhalefeti, başlangıçta özgürlük ve haklar noktasında taleplerle ortaya çıkmış olsa bile, zamanla önemli bir dönüşüm yaşamıştır. Suriye iç savaşının oluşturduğu güvenlik boşluğundan yararlanarak bölgeye mobilize olan el-Kaide türevi yabancı savaşçılar ve cihatçı grupların sahada etkinliğinin giderek artmış olması ve özellikle DEAŞ terör örgütünün ülkede önemli toprak kazanımı ile Suriye muhalefeti oldukça güçlü kırılmalar yaşayarak radikalleşmiştir. Özellikle halkta oluşan terk edilmişlik duygusu radikalleşmeyi tetiklemiş ve bu süreçte de muhalifler arasında farklı ittifaklar doğmuştur (Ulutaş vd., 2015:1-40). Ülke içindeki rejime muhalefet eden dinamiklerde bu şekilde bir değişim yaşanırken, rejim tarafı ise Iraklı Şii milisleri, Lübnan Hizbullah'ı ve İranlı gruplarca askeri destek almakta (Ulutaş vd., 2015:33-38) ve diğer yandan Rusya'nın hem askeri hem ekonomik olarak güçlü destekleri devam etmektedir. Bunun yanı sıra Rusya, her seferinde BM'de Suriye rejimi aleyhinde bir karar çıkmasını veto ederek önlemiş ve rejimin bir ulus-üstü müdahale ile zayıflamasının önüne geçmiştir. Bu bağlamda da, Suriye rejiminin ayakta kalma nedenlerinin en önemlilerinin Rusya ve İran'ın Esad'a olan güçlü destekleri olduğunu ifade etmek doğru bir tespit olacaktır (Sandıklı & Semin, 2012:12).

Bütün bu arabuluculuk faaliyetleri devam ederken en son olarak da, Rusya ve Türkiye'nin garantörlüğünde 30 Aralık 2016'dan geçerli olan bazı çatışmasızlık bölgeleri oluşturan sınırlı bir ateşkes imzalanmıştır (Aljazeera, 2016:1). Bu ateşkes ile kısmi de olsa silahlar susmuş olduğundan ve ateşkesin öncülüğünü Suriye müttefiki Rusya üstlenmiş olduğu için barışa bir adım yaklaşılacağı beklentileri doğmuştur. Ancak ateşkesin hemen akabinde, rejimin Lazkiye kırsalına yönelik şiddetli saldırıları ile bu ateşkesi ihlal etmiş olması (Timeturk, 2017:1), bu girişimin de başarısız olduğunu göstermiştir. En son olarak, Esad rejiminin Suriye'nin İdlib kentinde kimyasal silah kullandığına dair bilgiler üzerine BMGK olağanüstü toplantı yapmış, ancak Rusya bu durumda bile rejimin yanında yer almıştır (BBC, 2017:1). Yaşanan bu gelişmelerden sonra ise ABD, Suriye'nin Şayrat Hava Üssü'nü savaş gemileri ile denizden füzeyle vurmuş ve bu saldırıda altı Suriye askeri hayatını kaybetmiştir (Hürriyet, 2017:1).

Bu gelişmeler üzerine Suriye rejiminin müttefiki İran, ABD'yi şiddetle kınarken, yine Suriye'yi destekleyen Rusya bunu bir saldırganlık ve uluslararası normların çiğnenmesi olarak nitelemiştir. Ayrıca, Suriye'nin elinde kimyasal silah bulunmadığını da iddia etmiştir (BBC, 2017:1). Yaşanan bu gelişmeler, Suriye iç savaşının yeni bir kırılmanın eşiğinde olduğunun işaretleri gibidir. Kısaca özetlenecek olunursa; Suriye'de masum özgürlük talepleri ile başlayan süreç, kısa zamanda bir iç savaşa evrilmiş, ardından bu savaşa müdahil olan yabancı devletler ve devlet dışı güç odakları ile bir vekâlet savaşına dönüşerek daha bir derinleşmiştir. Bütün bu dönüm noktalarının sonunda ise, iki büyük güç olan ABD ve Rusya'nın karşı karşıya kaldığı ve çıkar çatışmalarının kesiştiği bir alan olan Suriye'yi gelecekte nelerin beklediği bilinmemektedir.

Her ne olursa olsun, sonuçta olan Suriye halkına olmuştur. Suriye iç savaşında 3.1 milyon kişi yurt dışına kaçmak zorunda kalırken, 6.3 milyon kişi de, Suriye içerisinde yer değiştirerek yerlerinden olmuştur. İç savaşta ölenlerin sayısı, 2015 yılı sonu itibarıyla yaklaşık 470 bini bulmuştur (Naaser vd., 2015:40-61) ve bu rakam gün geçtikçe artmaktadır. İç savaştan

kaçan göçmenlerin trajedileri sık sık medyaya yansırken, Suriye'nin ekonomik, çevresel sosyo-psikolojik kayıpları ve kaybolan yitık nesilleri henüz daha gündemi meşgul etmemektedir. Suriye nüfusunun 2012 yılında yaklaşık 22 milyon (UNICEF^{2013:1}) olduğu düşünüldüğünde, nüfusun hemen yarısını doğrudan etkileyen ne denli büyük bir dram yaşandığı ortaya çıkmaktadır. Bu savaşın Suriye'de, bölgede ve dahası bütün dünyada nelere mal olacağı ve bu etkilerin kaç yıl sonraya yansıtacağı ise bilinmemektedir. Suriye iç savaşı giderek daha bir çözümsüz hal alırken, özellikle çok aktörlü bu kaotik ortam içerisinde iç savaşın neden bir türlü son bulmadığının araştırılması önem kazanmaktadır. Suriye iç savaşı merkezden çevreye genişleyen daireler gibi bölgesel ve küresel barışa tehdit oluşturmakta, bu anlamda da barışı getirebilecek olası çözüm önerileri de bilhassa önem kazanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada da ilk önce Suriye iç savaşının neden son bulmadığı, daha sonrasında ise olası barış önerileri açıklanacaktır.

3. İç Savaş Neden Bitmiyor?

Yukarıda açıklanan süreçlerden geçerek halen devam eden Suriye iç savaşı, uzun yıllar devam etse bile, bir gün mutlaka sonlanacaktır. Bu iç savaşı bitirecek olan şeyler ise; ya bir tarafın askeri zafer kazanması, ya tarafların uzun süren savaştan sonra devam edebilecek güçlerinin kalmaması, ya da gerçekleşecek askeri bir dış müdahale sonucu oluşabilecektir. Bir başka yol olarak da, uluslararası toplumun çabaları ve baskıları da barışı getirebilecek olası nedenler arasında sayılabilir. Suriye'ye barışı getirebilecek ya da başka bir deyişle, iç savaşı sona erdirecek bu nedenler perspektifinden bakıldığında: Birincisi, Suriye iç savaşında henüz askeri zafer kazanan taraf yoktur. İkinci olarak da, askeri bir müdahale ile barışın gelmesi söz konusu değildir. Üçüncüsü, yapılan bütün arabuluculuk çalışmaları da kayda değer bir sonuç vermemiştir.

Barışın gelemeyiş nedenleri bu sayılanlar açısından tek tek açıklanacak olunursa: Birincisi; hem rejim hem de muhalifler barışı dayatacak bir zafer elde edememişlerdir. Bunun nedenleri de taraflar açısından şu şekilde açıklanabilir:

3.1. Suriye'de Muhalefetin Başarılı Olamamasının Nedenleri

Suriye'de oluşan güçlü muhalefete rağmen başarılı olamamalarının; muhalefetin birlikte harekete edememesi, Esad'ın gitmesine odaklanmaları, yeterli güçte dış destek elde edememeleri, elde ettikleri dış desteklerin niteliği ve diğer Ortadoğu ülkelerinde Arap Baharı'nın başarısız olması gibi belli başlı nedenleri vardır. Bu nedenler aşağıda açıklanacaktır.

1- Suriye muhaliflerindeki ayrılıklar: Ekim 2011'de, çoğunluğunu sürgündeki Suriyeli muhaliflerin oluşturduğu bir grup İstanbul'da toplanarak, Suriye Ulusal Konseyi'ni kurmuşlarsa (Orhan, 2011a:1) da, muhalifler arasında derin ayrılıklar bulunmaktadır ve başlangıçta Batılı güçlerin Suriye muhalefetine olan desteklerinin artmasına rağmen, birleşik bir muhalefet ortaya çıkamamıştır (O'Bagy, 2012a:9). Suriye muhalifleri ilk ortaya çıktıklarında; ülkede sadece reformdan yana olan köklü bir değişiklik istemeyen reformistler, Müslüman Kardeşler ve diğer İslami hareketler olarak sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırma içine Suriye Kürtlerini de eklemek gerekmektedir (Orhan, 2011b:14). Suriye Kürtleri; Barzaniciler, Talabaniciler, Apocular ve Özgürlükçüler diye farklı fraksiyonlara ayrılmışlardır (En Son Haber, 2012:1). Anlaşılacağı üzere Suriye muhalifleri son derece parçalı bir yapıya sahiptir. Karizmatik ve

herkesin tabi olacağı bir liderleri yoktur. Siyasi olarak, ideolojik farklılıklardan dolayı barış sonrası farklı beklentileri vardır. Ayrıca muhalifler arasında güven problemi de bulunmaktadır (kişisel görüşmelerde ismini vermek istemeyen Suriyeli bir iş adamı ve geçmişte Suriye muhaberatı ile güçlü ilişkileri olmuş olan bu kişi, muhaliflerin arasında Esad'ın ajanları bulunduğunu ifade etmiştir (Suriyeli iş adamı, 2016).³

2- Suriye muhalefeti, çözümün ilk şartı olarak, Beşar Esad'ın şahsına odaklanmış ve Esad'ın gitmesi şartını barışın koşulu kabul etmişlerdir. Oysa Suriye, Nusayri azınlığa ait bireylerin liderliğinde ve Sünnilerin de aktif katılımının olduğu bir klik tarafından yönetilmektedir (Bozarlan, 2016: 24). Dolayısıyla sorun sadece Esad'dan değil, rejimin kendisinden ve kurulu sistemden kaynaklıdır. Zira kişisel görüşmelerde Muhaberat'ın, Esad'dan daha güçlü olduğu ifade edilmiştir (Suriyeli Profesör, 2016: 4). Suriyeli bilim insanı Kodmani de Suriye rejimini, güvenlik güçlerinin yönetim içerisindeki gücünü vurgulayabilmek için "seküritokrazi" kavramı ile isimlendirmektedir (Kodmani, 2014:3). Buna rağmen muhalifler Esad üzerine odaklanmış ve Esad'sız bir çözümde ısrarcı olmuşlardır (Durgun, 2015:1).

3-Suriye muhalefeti destekler görünenlerin yeterli desteği sağlamamaları: İran ve Rusya, Esad rejimine diplomatik, askeri ve finansal açıdan her türlü desteğe aralıksız devam ederken, muhaliflere olan destek ülkede dengeleri değiştirmeye yetecek güçte olamamıştır (Ulutaş & Hoca, 2014). ABD politikası sadece muhalefeti canlı tutmaya yetecek kadar olmuş ve ülkenin kaderini değiştirecek etkili silah yardımı yapmaktan uzak ve çatışmaları durduracak tutarlı bir strateji ortaya koymamıştır (Kodmani, 2015:1-8). Hatta Suriye sınırı içerisinde kurulması muhtemel güvenli bölge konusuna bile sıcak bakmamıştır. Bu hareketi ile de göçler yoluyla ülkenin demografik yapısının değişimine ve krizin bölgeye yayılmasına, dolaylı da olsa zemin hazırlamıştır (T24, 2012:1).

4- Arap Baharı'nın başarısızlıkla sonuçlanması: Diğer Arap ülkelerindeki Arap Baharı sürecinin, neticeleri itibarıyla başarılı olamadığı ortaya çıkmıştır. Bu durumun da, hem muhalifler için, hem de muhaliflere destek vermesi muhtemel bekleyleş içerisindeki kararsız kalan Suriye halkı için, rejim değişikliği beklentilerini negatif yönde etkilemiş olma olasılığı kuvvetle muhtemeldir. Bu durum muhaliflerin etkinliğini azaltırken, iç savaş ortamında artan mezhepçi söylemler de, tereddütlü azınlık kesimin Esad rejimine kenetlenmeleri sonucunu doğurmuştur (Abbas, 2014:1-10).

5- Suriye muhalefetine güçlü destek verenlerin niteliği: Suriyeli muhalifler, rejim tarafından uygulanan acımasız baskılara karşı ayakta kalabilmek için yabancı yardımcıları aramışlardır ve bu arayışlara karşılık verenler de genellikle İslamcı devletler ve devlet dışı legal ve illegal organizasyonlar olmuştur⁴ (Abbas, 2014:1-10). Bunlar, yardımlarını kendi ideolojilerine yakın olan muhaliflere sağladıkları için de radikal İslamcı görüşe sahip kesimlerin gücü giderek artmıştır. Diğer yandan; Seyla Benhabib'in ifade ettiği gibi, zaten bölgedeki birçok insan rejimin

3 Görüşme, ismini vermek istemeyen Suriyeli iş adamı, 17 Ocak 2016, kişisel görüşme.

4 Bunların yanı sıra Suriyeli muhalifler, Batılı devletlerden, hem uluslararası platformda destek almışlar, hem de bu ülkelerin onlara parasal ve askeri destekleri olmuştur. Bu ülkelerden birisi de Türkiye'dir ki en ciddi destek veren ülkelerden biridir. Ancak zaman içerisinde bu güçlü destek zayıflamış, DEAŞ gibi unsurların varlığı ile yön değiştirmiştir. İç savaş ortamı, Türkiye'nin PYD ile mücadeleye odaklandığı, ABD'nin ise DEAŞ ile mücadele kapsamında PYD'ye destek verdiği kaotik bir hal almıştır.

vahşeti, Suriyeli muhaliflerin zayıflayan gücü ve DEAŞ'ın usandıran şiddeti arasında sıkışmış ve anlayamadıkları ya da kontrol edemedikleri olayların bir parçası halini almışlardır. Bu koşullar, sadece birçok genç Müslüman'ın kör bir öfkeye yakalanmasında değil, bir yandan da 'uygarlık çaresizliği' (civilizational despair) denilen derin ruhi çöküntülere uğramasına neden olmuştur (Benhabib, 2015:1). Bütün bunlar da, Suriye içerisindeki muhalif kesimin giderek radikalleşmesi, DEAŞ ve benzeri radikal örgütlere eğilimin artması sonucunu doğurmuştur. Bu dönüşüm de, Batı'nın muhaliflere olan bakış açısını değiştirmiş ve muhaliflere olan desteğin zayıflamasına yol açmıştır. Gerçekleşen bu netice, aslında Esad rejiminin bir stratejisidir ki, daha ortada hiçbir yabancı savaşçı ve silahlı olay yokken rejim, muhaliflere terörist demeye başlamıştır (Lazkiyeli mühendis, 2015)⁵. Çünkü o uluslararası toplumun DEAŞ'a karşı Esad'ı tercih edeceğini bilmektedir (Dede, 2016).

3.2. Esad Rejimi Neden Başarılı Olamamıştır?

1- Esad rejiminin reform taleplerine kayıtsız kalması: Rejim gerçekte Suriye'de olan reform taleplerinin farkındadır ve Beşar Esad başa geçtiği ilk yıllarda, yerli ve yabancı basına ülkedeki yolsuzluklarla baş edecek biri görüntüsü vermiş ve babasının hiç yapmadığı şekilde halkın içerisine karışmıştır. Beşar Esad söylemlerinde reform vaatlerinde bulunmuş ve bu nedenle Beşar'ın, babasından daha çok bilimsel ve teknolojik yeniliklere açık olduğu düşünülmüştür (Zisser, 2007). İktidara ilk geldiği yıllarda, bizzat kendisi tarafından yapılan reform vaatleri ile muhalefet teşvik edilmiş, ancak ilerleyen dönemde, kendi iktidarının varlığının ancak Baas Partisi'nin devamı ile sürebileceğinin farkına varmıştır (Hinnebusch, 2011:109-125). Bu nedenle de ilk eylemler başladığında, reform taleplerini yerine getirmeyi tercih etmemiştir. Oysa reform talepleri dikkate alınmış olsaydı, bugün kaçınılmaz hale gelmiş olan rejim değişikliği sürecine, kan dökülmeden barışçıl olarak varılmış olunacaktı.

2- İç savaş daha başlamadan rejimin aşırı şiddet uygulaması: İç savaş öncesinde Suriye ordusu, yaklaşık 400 bin askere sahiptir (Globalsecurity, 2012:1). Suriye ordusu hem Şebbiha adlı paramiliter mafyavari yapılanma, hem de Muhaberat adlı istihbarat servisi tarafından da desteklenmektedir (Abbas, 2014:1-10). Ancak Baas rejimi son derece sağlam kurulmuş bir askeri ve güvenlik yapılanmasına ve çok büyük bir askeri güce sahip olmasına rağmen, daha en küçük kıvılcımda olayları bastıramamıştır. Rejim oldukça sert tedbirler almasına rağmen, sadece kan dökmek suretiyle olayların yaygınlaşmasına ve nefretin artmasına neden olarak iç savaşı hazırlayan taraf olmuştur.

3- Patronajın yaygın olduğu ve sorunlu otoriteryen rejim yapısından kaynaklı nedenler: Zaten Suriye, Sünni çoğunluğa hâkim olmaya çalışan, azınlık kökenli, otoriteryen, akraba ve aşiret kayırmacılığının had safhada olduğu (Darwish, 2013:1-12), yolsuzlukların ayyuka çıktığı (Coleman, 2011:41) uzun süreli gözaltı, gözaltında işkence, basın özgürlüğü ve toplanma özgürlüğü gibi pek çok alanlarda ciddi insan hakları ihlallerinin yapıldığı bir ülkedir (Clawson, 1996:36-40). Gerçek bir parlamenter sistemin bulunmadığı (Bozarslan, 2011:345) problemlili bir yönetimdir. Rejim, güncel olarak, Lazkiye civarında hâkim olduğu bölgede yoğunluklu olarak Alevi halka sağladığı güvenli bölge ile kısmi bir nüfusun bağlılığını devam ettirmektedir. Gerçekte bu durum da çok şaibeli bir konudur, zira Alevi olsa bile, rejimin, Alevilerin tamamını temsil etmediği ifade edilmelidir (Serim, 2014:1). Ayrıca kişisel

5 Görüşme, ismini vermek istemeyen Lazkiyeli mühendis, 6 Aralık 2015, kişisel görüşme.

görüşmelerden ortaya çıktığı üzere, Esad'ı seven kesim genellikle yardımlarda bulunduğu fakir kesimdir. Hatta zengin Aleviler rejime muhaliftir (Suriyeli iş adamı²⁰¹⁶). Diğer taraftan iç savaş sürecinde en çok zarar gören yerlerden biri de Alevi bölgesidir. Rejim menfaati için Alevileri kullanmaktadır (Dede, 2016). Kişisel görüşme yaptığımız Lazkiyeli bir mühendisin iddiasına göre, Alevi kesimi iç savaşta 100 bin kayıp vermiştir. Belki de bu nedenlerle, kabul edilebilirliğin çok ötesinde genç erkeklerini kaybeden ve trajik bir korku ve tedrici içinde, savaşmazlarsa hayatta kalamayacaklarına inandırılmış olan Alevi toplumu, muhaliflere katılım veya irtibata geçebilecekleri korkusu ile rejim tarafından yakın bir gözetim altında tutulmaktadır (Kodmani, 2015:1-8).

4- Rejimin, muhalefetin gücünü azaltmak adına ülkenin bir bölümünü hemen PYD'ye bırakması: Daha karışıklıkların ilk çıktığı anda ülkenin kuzey bölgelerini PYD'ye bırakması ile mücadele edeceği bölgeyi azaltarak muhaliflerle baş etmeyi amaçlamış olması (Sandıklı ve Semin, 2012: 8) ülkenin bu bölgesinin denetimini kaybetmesine neden olmuştur. Bu hamlesi akıllıca bir hamle gibi gözükse de, rejimin zayıflığının bir göstergesidir. Diğer yandan, Esad rejimi ülkenin önemli bir bölümünün kontrolünü kaybetmiş ve ülkenin Şam-sahil hattında egemenliğini pekiştirme ve yönetilebilir bir Suriyeci inşa etme çabaları ile dikkat çekmektedir (Ulutaş ve Hoca, 2014). Daha baştan anlaşılmaktadır ki, Esad küçük bir Suriye'ye razı gelmiştir.

5- Rejimin ilk eylemlerin başladığı dönemde hapishanelerdeki El-Kaidecileri bırakması: Suriye yönetiminin hapishanelerde tutuklu bulunan El-Kaidecileri salıvermesi (Turkishny, 2014:1) de muhalifleri terörist ilan etmek uğruna yaptığı stratejik bir manevra ise de, bedeli bugün çok ağır olmuş ve iç savaş derinleştiren en önemli bir aktöre zemin hazırlamıştır.

6- Rejime bağlı askerler, Rusya ve İran'ın aktif desteği: Rejimin ayakta kalmasının temel nedenleri; sadık askeri ve güvenlik birimleri ve rejimden nemalanan bir kesimden kaynaklıdır (Darwish, 2013:1-12). Ayrıca, Rusya ve İran'ın desteği olmazsa, rejimin ekonomik olarak hayatta kalmayı başarması mümkün değildir. Zaten ülke iç savaşta önce de ekonomik olarak kötü durumdadır. Batılı ülkelerin ambargoları ile bu savaşta kazanması mümkün değilken rejim, İran ve Rusya'nın ekonomik, siyasi ve askeri yardımları ile ayakta kalmayı başarmıştır (Sandıklı & Semin, 2012:12). Ancak bu yardımlar, ilgili ülkelerin kendi çıkarları açısından yaptıkları stratejik hamlelerden öte bir durum değildir. Bu nedenle de, Esad'ın gerçek bir zafer elde etmesi mümkün görülmemektedir. Bazı kazanımlar elde etse de sonuçta Suriye, adeta hem Rusya hem de İran'a bağımlı bir hale gelmiştir.

3.3. Arabuluculuk Çalışmaları Neden Başarılı Olamamıştır?

Suriye'deki iç savaşın nihayete erdirilme olasılıklarından ikinci seçenek olan dış güçlerin arabuluculuk faaliyetleri, daha krizin ilk başladığı dönemden itibaren yapılan çalışmalarındandır. Bu çalışmalar kapsamında Suriye'ye barışın gelmesi için Cenevre'de bir dizi toplantı gerçekleştirilmiştir. Esasında, ateşkesin temelini oluşturmak için yeterli sayıda siyasi anlaşma da imzalanmıştır. Sorunun en önemli boyutu, siyasi çözüm noktasında tarafların samimiysizlikleridir. Taraflardan her biri askeri başarılar kazanmaya başladıkça, zafer kazanacağı ümidiyle siyasi taviz vermekten kaçınmıştır. Bu durum bir kısır döngüye yol açmıştır. Üstelik yarım düzine kadar devlet, vekâletleriyle savaşın ateşini devam

ettirmektedirler. Diğer yandan, bazı çözüm önerileri taraflarca kesin bir dille reddedildiği için orta bir yol bulunamamıştır. Bütün bunlardan dolayı da, Cenevre görüşmeleri başarısız olmuştur (Mathews, 2014:1-4).

Esad'ın bölgeye çözümün askeri olarak kazanılacak bir zaferle değil, siyasi olarak geleceğine inandığı (Myard, 2015:77-83) iddia edilmektedir. Ancak o, kendisi ile 2016 yılı Mart ayında yapılan bir mülakatta askeri başarıların siyasi çözümü hızlandıracağını dile getirmiş (Presidentassad, 2013), aynı şekilde muhalif taraftan Halit Hoca da “askeri başarının siyasi amaca hizmet edecek” olduğunu ifade etmiştir (Hoca, 2014:8). Bu çerçeveden her iki tarafın da gerçekte askeri başarıya odaklanmış oldukları açıkça görülmektedir. Dolayısıyla da tarafların zafer beklentisi içerisinde olmaları taviz vermelerine engel olmakta, bu durum da, barış görüşmelerini başarısız kılmaktadır.

BM'nin ortaya koyduğu arabuluculuk faaliyetlerinin aşamaları da sorunlu alanlardan birisidir. Naakow Grant-Hayford, sırasıyla; 1- Problem olduğu düşünülen yönetimdeki kişilerin gitmesi, 2-Ateşkesin sağlanması, 3- Taraflarla müzakere edilmesi, 4-Siyasi çözüme ulaşılması, şeklindeki arabuluculuk faaliyetlerinde bulunan BM'nin, bu dört aşamalı çözüm sürecinin yanlış olduğunu ifade ederek eleştirmektedir. O'na göre, problemlili ülkelerin başındaki kişileri muhatap almaksızın, sadece onların iktidardan devrilmesine yönelik üretilen politikalar yanlıştır. Bunun akabinde sağlanan ateşkes süreçleri ise, sonucun ne olacağı hakkında fikri olmayan taraflar için ya dinlenme, ya da yeniden silahlanma zamanı olarak kullanıldığından gerçek bir ateşkes olamamaktadır (Grant-Hayford, 2012:1). Grant-Hayford'un bu analizi Suriye için de geçerlidir ve iç savaş sürecinde gerçekleşen kısa süreli yetersiz ateşkesler, adeta tarafların nefeslenip dinlendikleri molalara dönüşmüş ve akabinde çatışmalar tekrar tekrar alevlenmiştir.

3.4. Dış Müdahale Olasılığı Neden Gerçekleşmedi?

Suriye'de barış ortamının sağlanmasının yollarından üçüncüsü ise, dış müdahale olasılığıdır. Zaman zaman gündeme gelen ve Libya örneğinde olduğu gibi Suriye'ye yönelik bir Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) müdahalesidir. Teorik olarak bu mümkün gözükse bile, NATO harekâtının pek çok devleti karşı karşıya getirme ve bölgesel bir gerilime, dahası çatışmaya yol açma ihtimali göz önüne alındığında, Suriye'ye yönelik bir askeri operasyon NATO ülkeleri adına çok riskli olacağı için, pratikte gerçekleşmesi söz konusu değildir (Yılmaz, 2014:177-200). Ayrıca, askeri müdahale de Libya'yı sürdürülebilir bir çözüme ulaştırmayı zaten başaramamıştır (Grant-Hayford, 2012:1).

Batılı devletlerin Suriye krizinin çözümüne yönelik olarak yapabileceği en iyi çözümlerden birisi, Suriye'nin kuzeyinde oluşturulacak bir güvenli bölge oluşturulması idi. Bu öneri Türkiye tarafından ısrarla dile getirilmiş (Türkiye, 2014), ancak ABD bu önerinin Suriye için çözüm olmayacağını ifade ederek defalarca reddetmiştir (Bianet, 2016). Böyle bir bölgenin uluslararası hukuka uygun olarak oluşturulması ise BMGK kararı ile olabilecektir. Rusya ve Çin'in Suriye ile ilgili rejime zarar verebilecek her kararı veto etmiş oldukları gerçeği düşünüldüğünde, bu kararın alınması oldukça zor gözükmektedir. Öte yandan Suriye iç savaşında sadece güvenli bölge ilan edilerek bile binlerce insanın hayatını kaybetmesi ve mülteci durumuna düşmesi önlenilecekken bu yapılamamıştır. Güvenli bölge iç savaş için

tam bir çözüm getiremese bile, en azından Suriye iç savaşının acı sonuçlarını hafifletebilecek ve bölge ülkelerini etkileyen mülteci sorunu gibi sorunları aza indirebilecektir. Dahası 2018 yılına gelindiğinde ABD'nin PYD'ye destek vermesi, Türkiye'nin PYD ile mücadele bağlamında Suriye'de askeri müdahalede bulunması gibi karmaşık süreçler yaşanmayabilecektir. Çünkü bu bölgenin BM kontrolünde girmesi ile PYD'nin bu denli güçlü ve bölgeye hâkim olması mümkün olamayacak ve böylece yeni krizlere kapı aralanmayacaktı. Dış müdahale bu bağlamlardan güvenli bölge oluşturma anlamında da gerçekleşmemiş ve gerçekleşebileceği de öngörülememektedir.

3.5. Diğer Nedenler

Ayrıca Suriye iç savaşının bitmemesinin nedenlerinden biri olarak da, savaştan nemalanan iç ve dış odakların mevcudiyeti ifade edilebilir. Bu güç odakları iç savaşın sürürncemede kalmasına neden olan önemli sebeplerindedir. DEAŞ ve benzeri diğer Cihadist gruplar (Sputniknews, 2017:1) ile rejimin özel kuvvetleri ve savaş lortları savaşın bitmesini istememektedirler (Kodmani, 2014:3).

Suriye'deki iç savaşın devamını arzulayan taraflara, Suriye'nin komşusu ve eski düşmanı İsrail'i de eklemek gerekmektedir. İsmi vermek istemeyen Suriyeli bir Profesör İsrail'in, karşısında zayıflamış bir Suriye kalmasını istediğini ve İsrail müttefiki ABD'nin Esad'ın gitmesini gerçekte istemediğini sadece, karşılarında zayıf bir Beşar istediklerini ifade etmiştir. Ayrıca, İsrail'in Hizbullah'ın enerjisini Suriye'de harcamasından da çok memnun olduğunu, zira iç savaşta 2000 Hizbullah üyesinin öldüğünü (Suriyeli Profesör, 2016) de ifade etmektedir ki, bütün bunlara ek olarak da, Suriye'ye satılan silahların oluşturduğu ekonomik düzen de dikkat çeken bir unsurdur. Diğer yandan, çok farklı etnik ve dinsel kimlikleri bünyesinde bulunduran Suriye'nin bu kırılğan yapısını hem muhalifler, hem de rejim tarafı, mezhepsel ve etnik kaynaklı endişeleri kaşımak suretiyle çıkar sağlamaya çalışmışlardır (Phillips, 2015:358-360). Bu ise, ayrılıkların derinleşerek ülkedeki durumun daha bir içinden çıkılmaz hale gelmesine yol açmıştır. Sonuç olarak; şimdilerde yaygın kanaat, Suriye'deki çatışmaların durmayacağı üzerinedir (McCain, 2016:22-24). Bu kanaatin doğruluğu bir tarafa, görülen odur ki Suriye iç savaşı, artık taraflar için çok yıpratıcı bir hal almıştır ve taraflar yılmınlığın eşliğine gelmişlerdir, Suriye için acil olarak barış ortamına ihtiyaç vardır.

4. Barış Nasıl Gelebilir?

Suriye'de mutlak barış ortamının sağlanmasının zorluğu bir gerçeklik olarak kabul edilmekle birlikte, kısmen bir barışın tesis edilmesi her zaman olasılık dâhilindedir. Barışa ulaşmak için ise ivedi davranma gerekliliği vardır. Zira gün geçtikçe Suriye'de çözüme ulaşmak, toplumun katmanları arasındaki ayrılıklar kuvvetlendiği için daha bir zorlaşmaktadır (Charney, 2015:1). 2016 yılının sonlarında gerçekleşen Rusya Federasyonu ve Türkiye garantörlüğündeki ateşkes, belki de yıllar içerisindeki en olumlu gelişme olarak ortaya çıkmışsa da, sonradan yaşanan gelişmeler ümitleri kırmıştır. Bu nedenle, ABD desteğinin de alındığı güçlü bir ateşkes anlaşmasına ve ateşkes anlaşması ihlal edildiğinde müdahale edebilecek mekanizmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Yukarıdaki bölümde barışın neden gelemediği tartışılmıştır. Bu nedenlerin pek çoğu halen geçerliliğini sürdürmektedir. Ancak hali hazırda bir kazananın bulunmadığı bu ortam, tarafların azalan enerjileri, yaşanan büyük yıkım ve insani dram, barışa giden yolda

kolaylaştırıcı bir etmen olarak değerlendirilebilir. Şu ana kadar barışın sağlanması amacıyla ile çeşitli arabuluculuk faaliyetleri yapılmış ancak, herhangi bir sonuç elde edilememiştir. Diğer yandan, tarafların kendi becerileri ile barışı tesis etmesi ise uzak gözükmektedir. Dolayısıyla, yine uluslararası toplumun çabaları önem kazanmaktadır. Yani Suriye'ye barış yine, yapılacak arabuluculuk faaliyetleri ve uluslararası toplumun baskısı ile gelebilecektir. Ancak, bu kapsamda yapılan çalışmaların, bazı noktalara dikkat etmesi önem kazanmaktadır. Bunlara değinmek gerekirse:

Birincisi, iç savaş sonrası Suriye'de yeni kurulacak sistemde, önceliğin Esad rejimine bırakılması muhalif taraflar için kabul edilemez bir durumdur (Charney, 2015: 1). Bu noktadan da yapılacak görüşmelerde Esad'ın böyle bir pozisyonu olmamalıdır. Diğer yandan, Suriye'de siyasi çözüme ulaşılabilmesi için Esad'ın mutlaka hesaba katılması gerekliliği (Myard, 2015:77-83) de unutulmamalıdır. Zira Esad hala iktidardadır ve hala ülkede önemli bir bölgeyi elinde tutmaktadır. Bu nedenle Suriye hakkında bir yorum yapılacaksa, bu gerçekleri göz önünde bulundurmak zorunluluğu vardır (Myard, 2015:77-83). Suriye uzmanı Seale, geçiş sürecini Esad'ın yönetmesinin o'na onurlu bir şekilde çekilme imkânı sağlayacağını, diğer türlü hala birçok avantajı olduğunu düşünen Esad'ın sonuna kadar savaşacağını (Kanbolat & Orhan, 2012:112) belirtmektedir ki, muhaliflerin bütün karşı çıkışlarına rağmen değerlendirilmesi gereken önemli bir öneridir. Bu konuyla ilgili olarak, Suriye kökenli siyaset bilimci Bassma Kodmani, Esad'ın gitmesinin barışın ön koşulu olmamasını muhalefetin artık kabul ettiğini, Esad konusu ile ilgili olarak da, muhaliflerin en son yayınlanan bir belgede Esad'ın gitmesi şartını ileri sürmediklerini belirtmiştir. Esad'ın konumu ile ilgili olarak ise Kodmani, sadece demokratik prosedürler tamamlanana kadar belirli bir süre iktidarda kalması şeklinde veya Yemen benzeri bir çözümünü⁶ önermiştir (Kodmani, 2015:1-8). Zira bu şekli ile Esad tarafının inadı kırılmış olacaktır. Ancak Esad'ın pozisyonu, zaten samimi görülmeyen rejimin böyle bir süreçte aktif rol alması şeklinde olmamalıdır. Esad'ın konumunun sembolik olarak bulunması ise, muhalifler için daha kabul edilebilir bir öneri olarak değerlendirilebilir. Yemen modeli ise, zaten oluşması çok zor bir durumdur. İran ve Rusya'nın desteği ile kendini güvence altına almışken ve dünyanın dikkatleri bölgedeki teröre odaklanmışken, Esad'ın görevini bırakmayı kabul etmesi ise mümkün görünmemektedir.

İkincisi; sahada çatışan gruplar arasında seküler görüşlü Sünni Müslümanlar olduğu gibi, İslamcı ama ılımlı grupların yanında Selefi örgütler (Sandıklı & Çakmak, 2014:6) ve Selefi gruplar içerisinde de DEAŞ gibi daha radikal ve bunların yanında nispeten ılımlı denilebilecek gruplar mevcuttur (O'Bagy, 2012b:6). Bütün bu grupların yanı sıra, etnik temelli Kürt grupları da bulunmaktadır (Bakır, 2014:1). Bu denli farklı ideolojiye ve hedefe sahip parçalı yapıdaki çatışma odaklarının anlaşmalarını sağlamak da, oldukça zor bir süreçtir. Bu nedenle, arabuluculuk çabaları sırasında kabul edilmesi imkânsız öneriler yerine, tarafların kabullenmesi kolay maddeler üzerinde mutabakatlarla ilerlenmesi yolunu seçmek söz konusu olmalıdır.

6 Kasım 2011'de Riyad'da yapılan bir anlaşmaya göre, Ali Abdullah Salih kısa sürede görevi yardımcısına bırakacaktır ve bu süreçte geçici bir hükümet kurulacak ve üç ay içerisinde de cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılacaktır. Görevini bırakan Salih ise yargılanmaktan muaf tutulacaktır. Ancak Salih ile birlikte bazı üst düzey bürokratlara da dokunulmazlık tanınca halk büyük tepki göstermiştir (Arı, 2015:1-10).

Üçüncüsü; belki de en zor olanı siyasal süreçlerin gelişimi ve güvenliğin sağlanması için istikrar önemli bir koşul olmakla birlikte, istikrar ortamının sağlanabilmesi adına, güvenliğe tehdit oluşturduğu düşünülen grupların veya unsurların siyasal süreçlere dâhil olmasına izin verilmesidir (Aras & Toktaş, 2008:65). Batı'nın ve bütün bölge ülkelerinin tehdit unsuru olarak gördüğü radikal hareketler, Aras ve Toktaş'ın Afganistan için önerdiği, daha ılımlılarının görüşmelere dâhil edilmesi ve radikal örgütlerle mücadele için taraflarla ortak müdahale anlaşmaları yapılması (Aras & Toktaş, 2008:65) Suriye için de düşünülebilecek önerilerdir. Bu sayede bir taraftan radikalizme karşı önlem alınırken, diğer taraftan da barış için ortak bir alan açılmış olunacaktır. Böylelikle, radikalleşen unsurlardaki uzlaşmacı kişiliklerin barış sürecine katılarak normalleşmeleri de sağlanabilecektir (Aras & Toktaş, 2008:65).

Dördüncü olarak; iç savaşlarda genellikle kaybedenler, kazananlar tarafından yargılanıp cezalandırıldığı için, çatışan kesimler yargılanmayı istemediklerinden iç savaş uzatılmaktadır. Bu nedenle barışın tesisi için, adaletten fedakârlık yapılarak, iç savaşta ortaya çıkan bütün tarafların gücü paylaşmaları sağlanmalıdır. Zaten barışın olmadığı bir yerde adaletten de söz edilmesi doğru olmayacaktır (İsa, 2016:1).

Beşinci olarak; her ne kadar yıkılmayan bir Esad görünümü olsa da, iç savaşın getirdiği militarist ortamdan olsa gerek, aynen 1940-60'lı yılların Suriye'si gibi, siyasal olarak ordu tekrar en güçlü ve etkili konumuna ulaşmış ve ülkede siyasi hayatın merkezine yerleşmiştir (Zisser, 2012:105-110). Rejim ile ilgili atılan adımlarda bu gerçekliğin farkında olarak hareket edilmeli ve güç odakları içerisinde kendisine gereken önem verilmelidir. Bu bağlamda, da kilit konumdaki askeri ve güvenlik birimlerindeki ve toplum içerisindeki liderler ile temaslar kurularak mutabakatlara varılması gerekmektedir (Kodmani, 2015:1-8).

Altıncı olarak; hem muhalifleri destekleyen hem de Esad rejiminin arkasında olan küresel ve bölgesel aktörlerin çıkarları dikkate alınmalıdır. Akdeniz'deki tek askeri üssü olan Rusya'nın, Suriye ile geçmişten devam edegelen ittifaklarının devamlılığına müdahale edilmezken, Türkiye'nin barış görüşmelerine katılmasını istemediği PYD hassasiyeti için bölge yönetiminde söz sahibi olan Irak Kürdistan Özerk Bölgesi Yönetimi'ne yakın gruplardan oluşan, Suriye Kürtleri Ulusal Meclisi (ENKS) (Bakır, 2014:1)'nin görüşmelere katılması önerilecek konulardan biridir.

Yedinci öneri ise; çözüm arayışları yerine, net belli bir modelin ortaya konulması ve bu çözüm ortaya konulduktan sonra, çeşitli diyalog faaliyetleri ile tarafların ikna edilmesinin mümkün olacağı (Grant-Hayford, 2012:1) fikridir. Bu anlamda da, ülkenin geleceği için nasıl bir model seçileceği, özellikle radikal yaklaşımlardan ürken azınlıkların nasıl garanti altına alınacağı ve ülkedeki farklı kesimlerden insanların bu yönetim tarzı içerisinde nasıl kendi ifadelerini bulacakları konusunda BM öncülüğünde çalışmalar düzenlenmesi dikkate değer bir öneri olarak gözükmektedir. Bu çalışmalara ise tarafların temsilcilerinin ve Suriye'nin toplumsal ve siyasal yapısını iyi bilen, objektif bilim adamlarının katılımı da sağlanmalıdır. Ayrıca Kodmani güçlü bir uluslararası desteğe sahip böyle bir görüşmede, çözüm önerilerinin ortaya çıkabilmesi için taraflar arasında görüş farklılıklarını çözecek uzman bir ekip kurulmasını (Kodmani, 2015:1-8) da önermektedir.

Sekizincisi; bunların olabilmesi için bütün tarafların samimi davranması gerekliliği olduğu açık olmakla birlikte, uluslararası toplumun baskıları ile bir iletişim çemberi

oluşturulması başarılarak barışa ulaşmak mümkün olabilecektir. Bu da çeşitli müzakerelerle gerçekleşebilecektir. Bu anlamda da, barışın sağlanması adına öncelikli olarak yerel odaklar teşvik edilmelidir (Charney, 2015: 1). Charney, Suriye'nin çeşitli bölgelerinden hem rejim taraftarı, hem rejime muhalif katılımcılarla yaptığı görüşmelerde, potansiyel yerel arabulucular olarak; aşiret ve dini liderler, azınlık gruplarından temsilciler ve belediye meclis temsilcileri ve doktorlar, öğretmenler ve avukatlar gibi toplum tarafından güvenilen kimseleri bu çalışmalarını için önermektedir (Charney, 2015:1). BM nezdinde yapılmış bu çözüm çalışmalarından elde edilen önerilerin mutlaka tabana kabul ettirilmesi zorunluluğu vardır ki, bu sağlanamazsa yeni toplumsal huzursuzlukların vuku bulması kaçınılmaz olacaktır. Zira Aleviler, iktidarda kalmaya devam etmeyi istiyorlarken; Sünniler, çoğunluk yönetimini ve demokrasiyi istemektedirler. Hıristiyanlar ve diğer dini ve mezhepsel azınlıklar, Sünni bir yönetimden korkarak, güvenlik istemektedirler. Diğer yandan Kürtler ise, yüksek özerklik talep etmektedirler. Grant bu taraflar için kabul edilebilir bir çözüm önerisinin halka anlatılması için BM'yi arabulucu olarak gösterirken (Grant-Hayford, 2012:1), BM liderliğinde Charney'in önerdiği yerel arabulucular dediği kesimlerin, bu amaçla ileri sürülmesi ise, Suriye toplumu için daha etkili olacak gibi gözükmektedir.

Dokuzuncusu ise; barışın daha kolaylaşması için insanların radikalleşmesinin önüne geçilmesi, geleceğe güvenle bakabilmeleri ve gelecek adına ümitli olabilmeleri için; Seyla Benhabib'in önerisi olarak, tıpkı II. Dünya Savaşı'nın yıkıntılarından kurtarılan Avrupa için uygulanan "Marshall Planı" gibi, onun ölçüsünde kapsamlı yardımlar vaat edilerek, tarafların ve halkın ikna edilmesi yoluna gidilmesi de etkili bir çözüm yolu olarak dikkat çekmektedir. Böylece, hem toplum "uygarlık çaresizliğinden" kurtarılmış, hem de bölge yeniden hayata döndürülmüş olacaktır (Benhabib, 2015:1).

5. Sonuç

Arap Baharı süreci, Ortadoğu'nun kalbi olan Suriye'ye gelip dayandığında, hiç kimse bu sürecin bu kadar trajik bir hal alacağını ve bu kadar uzun süreceğini beklemiyordu. Böyle bir sürecin çabuk bitmesi taraflardan birinin zafer kazanması ya da uluslararası müdahale veya barış çabalarının sonuç vermesi ile gerçekleşecektir. Ancak zaman göstermiştir ki ne muhalefet ne de Suriye rejimi tüm ülkede hâkim olacak güce ve yetkinliğe sahip değildir. Yeterli maddi desteği alamayan muhalefete karşı ekonomik ve askeri her türlü yardımı müttefik devletlerden alma noktasında sorun yaşamayan Şam yönetimi yine de zafer elde edememiştir. Bunun yanında muhalefet çok güçlü bir muhalif dalga ile harekete geçse ve haklı sebepleri olsa da yeterli askeri ve maddi desteğe ulaşamadığı ayrıca farklı katmanlardan oluştuğu ve giderek radikalleşen bir görünüm sergilediği için olsa gerek zafer elde edememiş, dahası ülkedeki kararsız halk gruplarına güven verememiştir. Arica diğer Ortadoğu ülkelerinde başlayan Arap Baharı sürecinin amacına ulaşamamış olması da, bu kesimdeki güvensizliği derinleştirmiştir. Muhalif kesimde çeşitli itici nedenlerle artan radikalizm, muhalefetin elini gittikçe zayıflatmış ve Batıdan gelen destek de giderek azalmıştır. Bütün bunlara ek olarak, muhalefet Esad'ın gitmesi yönündeki ısrarı ile gerçekte rejimin oligarşik yapısını atlayarak, olayları iyi okuyamamıştır.

Daha eylemler ilk başladığında kısa vadede çözüm üretemeyen Esad rejimi, reform taleplerine gözünü kapayarak, bundan öte aşırı güç kullanmak suretiyle halkın isteklerini bastırmaya çalışarak iç savaşın ilk tetikleyicisi olmuştur. Dahası sırtını dış müttefiklere dayamak

suretiyle ülkesini İran ve Rusya'ya bağımlı bir hali getirmiş ve iktidarını kaybetmemek için PYD ve El-Kaide benzeri örgütlere zemin hazırlaması ile de iç savaşın daha bir kaotik olmasına yol açmıştır. Diğer yandan, Esad rejiminin kendi üyesi olduğu Alevi kesimin bağlılığının devam etmesi adına ortaya attığı mezhepçi söylemler, ülkedeki ayrılıkların derinleşmesine yol açmış, aynı yöntemi muhalifler de kullanarak Suriye iç savaşını adeta çözümsüzlüğe itmişlerdir. Dış müdahale olasılığının daha büyük sorunlara yol açma ihtimali nedeniyle hiç gündeme alınmayacağı ve taraflardan hiç birinin barışı getirecek bir gücü bulunmadığı düşünüldüğünde, yine dışarıdan uluslararası toplumun çabaları ile barışın gelebileceği öngörülmektedir. Yapılan bütün arabuluculuk faaliyetleri başarısızlıkla neticelense bile, barışa ulaşmak adına yapılacak bir şeylerin olduğu ise muhakkaktır.

Bu çerçeveden de, Beşar Esad'ın Alevi toplumu için önemine ve hali hazırda elinde bulundurduğu güce binaen sembolik bir liderlik verildiği ve Suriye'nin toplumsal ve siyasal yapısına vakıf objektif bilim adamlarının da katılımıyla gerçekleştirilen uluslararası desteğe sahip görüşmelerle üretilecek çözüm önerileri önem kazanmaktadır. Bu görüşmelerde ise, ülkenin geleceği için planlanacak yönetim modelinin çerçevesinin çizilmesi ve azınlık haklarının nasıl korunacağı ve ülkedeki farklı grupların beklentilerinin nasıl karşılanacağı konusu net bir şekilde ortaya konulması önem kazanmaktadır. Bu yapılırken de farklı çıkar gruplarının beklentilerinin karşılanmasının zorluğundan dolayı, uzlaşılması kolay maddeler üzerinden peyderpey ilerlenmesi gerekliliği doğmaktadır. Daha sonra ise bu öneriler, BM'nin öncülüğünde toplum içerisindeki aşiret liderleri, dini liderler, parti temsilcileri, doktorlar ve öğretmenler gibi önde gelen kişiler tarafından tabana aktararak halkın ikna edilmesi çalışmaları dikkate değer öneriler olarak görünmektedir. Bütün bunlar olurken de, bu aşamalarda toplumun her kesiminin katılımının sağlanması daha sonra tekrar bir iç savaşın eşiğine gelinmemesi için önem kazanmaktadır. Esad rejiminin güçlü askeri yapılanmasına da söz hakkı verilmesi ve ayrıca, radikal kesimler içerisinde diyaloga açık olanları tespit edilerek radikalleşen bu kesimlerin de barış sürecine dâhil edilerek normalleşmelerinin sağlanması da dikkat çeken görüşler olarak ifade edilmelidir. Diğer yandan bütün bu çalışmalarda bölgesel ve küresel güç dengelerinin de göz önüne alınması gerekmektedir. Ayrıca savaş sonrası dönem için adaletten taviz vermek de gerekebilecektir. Son olarak da bu denli yıkıma uğramış ülke halkına bir ümit ışığı olarak uluslararası toplum tarafından yapılacak kayda değer maddi yardımlar ile bölgenin yeniden canlandırılması düşüncesi, önemli bir görüş olarak dikkat çekmektedir. Sonuç olarak; bütün bunlar sadece barışın kısmen de olsa gelebilmesi adına yapılabilecek önerilerden ibarettir. Tabii ki bunların gerçekleşebilmesi, tüm tarafların samimiyetine bağlıdır ki, belki de en çok muhtaç olunan şey budur.

Kaynakça

- Abbas, H. (2014). The dynamics of the uprising in Syria, *Arab Reform Brief*, 51(1), 1-10.
- Al-Jazeera. (2016). Suriye'de ateşkes anlaşması. Erişim Tarihi: 3 Ocak 2017, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/suriyede-ateskes-anlasmasi>
- Aras, B. & Toktaş, Ş. (2008). *Güvenlik, demokrasi ve istikrar sarmalında Suriye ve Afganistan*. 1. Baskı, Ankara: SETA Yayınları.
- Arı, T. (2015). Yemen'de Arap Baharı'ndan Husi Darbesine: Bir demokrasi denemesinden başarısız devlete mi?. *SDE Bakış*, 1-10.

- Aydıntaşbaş, A. (2011). Albay Asaad Beşar Esad'a karşı. *Milliyet*. Erişim Tarihi: 7 Aralık 2016, <http://www.milliyet.com.tr/albay-asaad-besar-esad-a-karsi/siyaset/siyasetyazardetay/07.11.2011/1460090/default.htm>
- BBC. (2017). *BM'de Rusya ve Batı arasında kimyasal silah tartışması*. Erişim Tarihi: 5 Nisan 2017, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39500335>
- BBC. (2017). *Saldırıya dünyadan tepkiler: Bir yanda destek diğer yanda kınama*. Erişim Tarihi: 7 Nisan 2017, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39517764>
- Bakır, O. (26 Ocak 2014). *Suriye'de Kürt muhalefeti*. Aljazeera içinde. Erişim Tarihi: 8 Nisan 2017, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/suriyede-kurt-muhalefeti>.
- Benhabib, S. (2015). Dindarlık ya da öfke? Charlie Hebdo katliamı üzerine. *Vira Verita*. Erişim Tarihi: 11 Şubat 2017, <http://viraverita.org/yazilar/dindarlik-ya-da-ofke-charlie-hebdo-katliami->
- Bianet. (2016). *ABD uçuşa yasak bölge önerisine destek vermedi*. Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2018, <http://bianet.org/bianet/dunya/172232-abd-ucusa-yasak-bolge-onerisine-destek-vermedi>.
- Bozarslan, H. (2014). *Ortadoğu: Bir şiddet tarihi*. (Çev. A. Berktaş). 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozarslan, H. (2016). *Ortadoğu'nun siyasal sosyolojisi: Arap isyanlarından önce ve sonra*. (Çev. M. I. Durmaz). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Charney, C. (2015). "Maybe we can reach a solution" Syrian perspectives on the conflict and local initiatives for peace, justice, and reconciliation. *The Hague: The Syria Justice and Accountability Centre. No 2*. Erişim Tarihi: 23 Haziran 2017, http://syriaaccountability.org/wp-content/uploads/SJAC_Perceptions_2015.pdf
- Clawson, P. (1996). *Syria: Peace partner of rogue regim*. Washington: U.S. Government Printing Office.
- Coleman, S. (2011). *Culture shock! Syria: A survival guide to customs and etiquette*. Tarrytown: Marshall Cavendish Corporation.
- Darwish, H. (2013). Syria and the Arab Spring: Unraveling the road to Syria's protracted conflict. *The Asan Institute for Policy Studies*, 44, 1-12.
- Durgun, H. (2015). Suriye dosyası: Savaş daha ne kadar sürer. *Rudaw*. Erişim Tarihi: 19 Aralık 2016, <http://www.rudaw.net/mobile/turkish/middleeast/syria/12052015>
- En Son Haber. (2012). *Suriye'deki 5 Kürt grup kim kimdir*. Erişim Tarihi: 01 Ocak 2017, <http://www.ensonhaber.com/suriyedeki-5-kurt-grup-kim-kimdir-2012-07-26.html>
- Ersoy-Öztürk, T & Semin A. (2014). *Halit Hoca ile söyleşi. BİLGESAM*. Erişim Tarihi: 10 Şubat 2016, http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-92-2014040721bilgesoylesi_13.pdf
- Esad, B. (2016). *President Bashar Al-Assad's interview with Russia's RIA Novosti and Sputnik*. Erişim Tarihi. 19 Aralık 2016, http://www.presidentassad.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1521:president-bashar-al-assad-s-interview-with-russia-s-ria-novosti-and-sputnik-march-30-31-2016&catid=322:2016&Itemid=468, s. 1.

- Grant-Hayford, N. (2012). Solution oriented conflict transformation – Syria. *Galtung Institut*. Erişim Tarihi: 10 Şubat 2017, [www.https://www.galtung-institut.de/en/2012/solution-oriented-conflict-transformation-syria/](http://www.galtung-institut.de/en/2012/solution-oriented-conflict-transformation-syria/).
- Habertürk. (2012). *Suriye, barış planını kabul etti*. Erişim Tarihi: 13 Aralık 2016, <http://www.haberturk.com/dunya/haber/728510-suriye-baris-planini-kabul-etti>
- Hinnebusch, R. (2011). The Ba’th Party in Post-Ba’thist Syria: President, party and the struggle for reform. *Middle East Critique*, 20(2), 109-125.
- Hinnebusch, R. & Zartman, W. (2016). UN mediation in the Syrian crisis: From Kofi Annan to Lakhdar Brahimi. *IPINIST*. Erişim tarihi: 23 Haziran 2017, <https://www.ipinst.org/2016/03/un-mediation-syrian-crisis>.
- Hürriyet. (2017). *Suriye’de son dakika gelişmesi... Rejim ölü sayısını açıkladı*. Erişim Tarihi: 7 Nisan 2017, <http://www.hurriyet.com.tr/suriyeden-tansiyon-dusuren-aciklama-40419810>
- İnternethaber. (2012). *Beşar Esad Kontrolü PKK’ya Bıraktı*. Erişim Tarihi: 11 Kasım 2017. <http://www.internethaber.com/besar-esad-kontrolu-pkky-birakti-440297h.htm>
- İsa, E. (2016). Suriye’de barış mı, adalet mi?. *Ocak Medya*. Erişim Tarihi: 8 Ocak 2017, http://www.ocakmedya.com/ocak_yazar/2016/12/22/suriyede-baris-mi-adalet-mi/
- Kanbolat, H. & Orhan, O. (2012). Ünlü Ortadoğu ve Suriye uzmanı Patrick Seale ile Röportaj. *ORSAM*. Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2016, <http://www.orsam.org.tr/index.php/Content/Convs/236?s=orsamlturkish>
- Kodmani, B. (2015). Syrian voices on the Syrian conflict: A solution for Syria. *The Norwegian Peacebuilding Resource Centre*. Erişim Tarihi: 28 Mart 2017, <https://www.ipinst.org/2016/03/un-mediation-syrian-crisis>
- Lundgren, M. (2016). Mediation in Syria: Initiatives, strategies, and obstacles, 2011–2016. *Contemporary Security Policy*, 37(2), 273-288.
- Mathews, J. T. (2014). Is there an answer for Syria? *The New York Review of Books*, 61(17), 1-4.
- McCain, J. (2016). Rewarding aggression: Bleak outlook for Syria agreement. *Hampton Roads International Security Quarterly*, 2, 22-24.
- Moubayed, S. (2013). Assad’s speech and the Syrian political solution. *Al-Monitor*. Erişim Tarihi: 6 Ocak 2017, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2013/01/syria-assad-speech-solution.html>.
- Myard, J. (2015). Syria: The real stakes. *World Policy Institute*, 77-83.
- Nasser, R., Mehchy, Z., Jebaie, J. A-K., Marzouk, N., & Saba, K. (2015). *Syria confronting fragmentation! Impact of Syrian crisis report: Quarterly based report*. Syria: Syrian Centre for Policy Research. Erişim Tarihi: 15 Haziran 2017, https://www.academia.edu/21938048/Confronting_Fragmentation_Syria_Impact_of_Syrian_Crisis_Report_Quarterly_based_report_2015
- O’Bagy, E. (2012a). *Syria’s political opposition*. Washington: The Institute For The Study of War. Erişim Tarihi: 20 Ocak 2016, http://www.understandingwar.org/sites/default/files/Syrias_Political_Opposition.pdf.

- O'Bagy, E. (2012b). *Jihad in Syria*. Washington: The Institute for the Study of War. Erişim Tarihi: 30 Nisan 2016, <http://www.understandingwar.org/report/jihad-syria>
- ORSAM. (2014, Nisan). *Kodmani: "Hayal kırıklığı ve ümitsizlik radikalizmi besliyor"*.
- Oytun, O. (2011a). Suriye ulusal konseyi: Kuruluş, yapı ve bundan sonrası. *ORSAM*. Erişim Tarihi: 19 Aralık 2016, <http://www.orsam.org.tr/index.php/Content/Analiz/2356?s=guvenlik%7Cturkish>
- Oytun, O. (2011b). *Suriye'de demokrasi mi? İç Savaş mı: Toplumsal-siyasal yapı, değişim senaryoları ve sürecin Türkiye'ye etkisi*. (No: 45). Ankara: ORSAM, Nisan 2011, 14.
- Phillips, C. (2015). Sectarianism and conflict in Syria. *Third World Quarterly*, 36(2), 357-376.
- RT. (2015). *UN security council unanimously adopts Syrian roadmap resolution*. Erişim Tarihi: 3 Ocak 2017, <https://www.rt.com/news/326466-un-syria-resolution-terror/>.
- Sandıklı, A. (2016). Vekâlet savaşları: Ortadoğu ve Türkiye. *BİLGESAM*. Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2018, <http://www.bilgesam.org/incele/2293/-vek%C3%A2let-savaslari--ortadogu-ve-turkiye/#.WvwsqNSLRkg>
- Sandıklı, A. & Çakmak, C. (2014). *Suriye'nin yeniden yapılandırılması*. İstanbul: BİLGESAM Yayınları.
- Sandıklı, A. & Semin, A. (2012). *Bütün boyutlarıyla Suriye krizi ve Türkiye*. İstanbul: BİLGESAM Yayınları.
- Seale, P. (2011). Is the Syrian regime in danger. *Middle East Online*. Erişim Tarihi: 5 Nisan 2011, <http://middle-east-online.com/english/?id=45345>
- Serim, M. (2014). Suriye'deki Alevilere dair bir cehaletin analizi. *YDH*. Erişim Tarihi: 16 Aralık 2016, http://www.ydh.com.tr/HD13449_suriyedeki-alevilere-dair-bir-cehaletin-analizi.html
- Sorenson, D. (2014). *An Introduction to the modern Middle East: History, religion, political economy, politic*. Boulder: Westview Press.
- SputnikNews.(2017).Ahrar'uşŞam,Astana'dakiSuriyebarışgörüşmelerinekatılmayacak.Erişim Tarihi: 11 Şubat 2017, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201701171026804221-ahrarus-sam-astana-suriye-baris-gorumesi-katilmayacak/>.
- Timeturk. (2017). *Suriye'de Esed ağır kayıp verdi*. Erişim Tarihi: 10 Şubat 2017, <http://www.timeturk.com/suriye-de-esed-agir-kayip-verdi/haber-485607>
- Turkishny. (2012). *Cenevre'deki Suriye toplantısının sonuç bildirisi yayımlandı*. Erişim Tarihi: 24 Aralık 2016, <http://www.turkishny.com/news/cenevredeki-suriye-toplantisinin-sonuc-bildirisi-yayimlandi>
- Turkishny. (2014). *Dr. Halit Hoca: IŞİD'i Esad'ın sağ kolu kurdu*. Erişim Tarihi: 19 Mart 2017, <http://www.turkishny.com/headline-news/2-headline-news/162285-dr-halit-hoca-isidi-esadin-sag-kolu-kurdu>
- Türkiye. (2014). *Erdoğan: Güvenli bölgede ısrarcıyız*. Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2018, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/201267.aspx>
- T24. (2012). *ABD Genelkurmay Başkanı: Türkiye tampon bölge istedi, ama NATO bunun altından kalkamaz*. Erişim Tarihi: 19 Mart 2017, <http://t24.com.tr/haber/abd-turkiyenin-tampon-bolge-teklifinin-altindan-nato-kalkamaz,212091>

- Taştekin, F. (2015). *Suriye: Yıkıl git, diren kal*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ulutaş, U. & Hoca, H. (2014). *Suriye: Devrim mi? Bölünme mi*. İstanbul: SETA Yayınları.
- Ulutaş U., Kanat, K. B. & Acun C. (2015). Sınırları aşan kriz. *SETA Analiz, No: 120*, 1-40. Erişim Tarihi: 13 Haziran 2017, <https://www.setav.org/sinirlari-asan-kriz-suriye/>.
- UNICEF. (2013). *At a glance: Syrian Arab Republic*. Erişim Tarihi: 11.04.2017, https://www.unicef.org/infobycountry/syria_statistics.html.
- Yılmaz, M. E. (2014). Suriye’de barış nasıl inşa edilebilir? *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 177-200.
- Ziadeh, R. (2011). *Power and policy in Syria: The intelligence services, foreign relations and democracy in the modern Middle East*. London: I.B.Tauris.
- Zisser, E. (2007). *Commanding Syria: Bashar al-Asad and the first years in power*. London: I. B. Tauris.
- Zisser, E. (2012, March). Profile: The ‘struggle for Syria’: Return to the past? *Mediterranean Politics*, 17(1), 105-110.